

Egyed Ákos

Nagyajtai Kovács István és az erdélyi magyar tudományos történetírás kibontakozása

Abban az évszázadnyi időben, amely a XVIII. század közepétől az 1848—1849-es forradalomig és szabadságharcig tartott, az erdélyi magyar tudományos történetírás ügye nagy lépéssel haladt előre. Fejlődésének tényezői több forrásból táplálkoztak, de ezek végső soron mind összegeződtek abban az általános és céltudatos törekvésben, amely a történettudomány rendszeres művelésének alapvető feltételeit volt hivatott biztosítani. A kor kiemelkedő történészei, tudomány- és művelődésszervezői mindenekelőtt felismerték a történeti forráskutatás és a forráskritika fontosságát a tudományos történetírás számára, s tudatában voltak annak is, hogy az anyagfeltárás nem lehet öncélú tevékenység és csak akkor teljes értékű, ha forráskiadással párosul.

Az erdélyi magyar tudományos történetírás úttörői közt kiemelkedő szerepet vállalt Nagyajtai Kovács István. Az ő életpályájának alakulását elevenítjük fel ebben a rövid tanulmányban.

Nagyajtai Kovács István a háromszéki Nagyajtán született 1799. május 3-án, székely határőrkatonai családban. Ott tanulta a betűvetést is: 1805-ben már a helybeli unitárius iskola tanulója, ahol iskolamestere a kor felfogása szerint különösen a latin nyelv elemeinek elsajátítását szorgalmazta. Mivel a láthatóan jeleskedő fiút az igényes lófő rendű család továbbtanulásra szánta, édesanyja otthon Haller János *Hármas históriáját* olvassatta neki, s nem haszontalanul, mert — amint emlékirataiban írja — ezáltal „a történelmet már gyermekkoromban megkedveltettem velem.”¹

A továbbtanulás útja az unitáriusok székelykeresztúri algimnáziumába vezetete, ahol tanárai közül különösen Koronka József és az eposzíró Aranyosrákosi Székely Sándor járult hozzá szellemi gyarapodásához. Hatásukra kezdett ismerkedni a szépirodalom jeles alkotásaival: Schiller drámáival, Körner verseivel, Baróti Szabó Dávid, Csokonai, Berzsenyi verseivel, Kisfaludy Sándornak s Kazinczy Ferencnek más műveivel is. A szünidőben a német nyelv tanulása került előtérbe, ennek érdekében szülei Brassóba küldték német szóra, ahol a katonai nevelésében megismerkedett a szomszéd falusi Bölöni Farkas Sándorral, akit hasonló törekvés vitt oda.

A gimnáziumi éveket 1817-től Kolozsváron az Unitárius Kollégiumban töltötte. *Emlékgjegyzeteiben* itteni tanárai közül a filozófiát tanító Füzi Jánost, történelemtanárát, Molnos Dávidot s Székely Miklóst, a fizika és matematika előadóját említi. Eminens tanulóként ment át 1821-ben a piaristák vezetése alatt álló királyi lyceumba, ahol 1823-ban jogi diplomát szerzett.

Még abban az évben megkezdte hivatalnoki pályáját a Kolozsvárt székelő Guberniumnál, ahol írnokként alkalmazták. 1848-ig maradt a Főkormánysszék tisztségviselője, miközben a ranglétra viszonylag magas fokára jutott el. 1848 után

¹ *Emlékgjegyzetek nemzetségről, tanulói és hivatali életéből.* A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtára őrizetében. (Továbbiakban: UnitKtár.) MsÚ. 1179/1. Nagyrészt közölve: Keresztény Magvető 1873. 34—35., 138—151., 224—233. (A továbbiakban mindig az eredetire utalunk, röviden: *Emlékgjegyzetek.*)

bíróságnál dolgozott, s 1867-ben az erdélyi királyi legfelsőbb törvényszék tanácsosaként vonult nyugdíjba.

A guberniumi szolgálat rendkívül terhes volt: nagy munkabírással és erős akarattal kellett rendelkeznie annak, aki e mellett még más szellemi munkára is vállalkozott. Nagyajtai Kovács István ezen kevesek közé tartozott.

Az 1820-as évek végén már úgy ismerték, mint az erdélyi történetírás egyik ígérését. Brassai Sámuel később egyenesen az új törekvések Arankájának nevezte.² Történetkutatói irányának alakulására jó hatással volt az erdélyi magyar művelődési életben bekövetkezett változás. 1828-ban Pethe Ferenc szerkesztésében megindult az *Erdélyi Híradó*, amely a reformkori mozgalmak legfőbb irányító szerve lesz, s az már ezek keretében történő eseménynek számított, hogy 1830-ban kiadták a *Nemzeti Társalkodót*, majd 1834-ben a népszerűsítő *Vasárnapi Újságot*. Az előbbi Nagyajtai Kovács István szerkesztésében az erdélyi magyar történetírás fórumává vált.

A reformkor a polgári nemzetek kialakulási időszaka volt Erdélyben, s ez a folyamat a nemzeti nyelvek szerepének, funkciójának növekedésével járt együtt, ez pedig — a dolgok szigorú kapcsolódási rendje szerint — felgyorsította a nemzetké szerveződés ütemét. A kor historikusai megérezték, hogy mi a korparancs, és nehéz körülmények közt sok fáradtsággal megteremtették Erdélyben a folyamatos magyar nyelvű történetírást. Igaz, jelentős előzmények nyomán, hiszen például Bod Péter már a XVIII. század derekán magyarul írta a *Magyar Athenast*, de ez mégiscsak kivételszámba ment, mert a század más neves történetkutatói főként latinul írtak, illetőleg egyre többen németül.

Nagyajtai Kovács István, mivel a liberális lapok révén benne élt a nemzeti mozgalom forgatagában, maga is a nemzeti nyelvű történetírás tudatos művelését sürgette, mert: „Melyik olvasni tudó erdélyi lakó ugyanis az, ki őseinek, nemzetének, honjának történetét édes anyanyelvén, értetőleg s használandólag, kidolgozottan olvasni ne szeretné.”³ Ilyen meggyőződéstől vezérelve 1831 és 1848 között adatközlés, vita, tanulmány, hozzászólás és romantikus „történet” formájában folyamatosan közölte írásait. S bár ezek egy része ma már jelentéktelennek tűnhet, a történeti ismeretek akkori szintjén még ezeknek az apróbb közleményeknek is megvolt a maguk értelme.⁴ A tudományos történetírás ügyét a *Nemzeti Társalkodó*ban írt forráskritikai cikkeivel s bírálataival szolgálta.

A kritikai történetírásról és forráskritikáról 1833—1834-ben 11 közleményben fejtette ki nézeteit, majd 1841-ben visszatért a kérdésre. Tudomásunk szerint Döbrentei óta ez az első kísérlet a történettudomány alapelveinek az összefoglalására.

Melyek szerinte ezek az alapelvek?

Aki történetírással próbálkozik, először is önmaga lehetőségeivel vessen számot, s e szerint válassza meg munkaterét. Kevesen vannak olyanok, akik „a történetírói ideált megközelítik”, de nemcsak ők, mások is lehetnek hasznos munkásai a történettudománynak. „Ki nem tud pragmatika történetét írni, tudhat krónikát. Ki a világ történetét kidolgozására nem bír elég erővel, tudománnyal, eléggel bírhat egy ország történetét kidolgozására. Ki nem lehet egy nemzet historiographusa, lehet egy ember biographusa.”⁵ Ha forrásai nyomtatásban megjelentek, munkája könnyebb lesz, ha viszont „kéziratban

² Az Erdélyi Múzeum-Egylet Evkönyvei III. Kv. 1861. Előszó.

³ Nemzeti Társalkodó 1834. I. félév, 15. sz. 131.

⁴ Szilágyi Sándor: *Emlékbeszéd Nagyajtai Kovács István levelező tag felett*. Értekezések a történeti tudományok köréből. 3. füz. Bp. 1876. 7.

⁵ Nemzeti Társalkodó 1833. II. félév 4. sz. 255—257.

léteznek vagy egész, vagy nagyobb részben, mégpedig sok helyen s ezekhez legártatlanabb, legszentebb szándékkal sem könnyen juthatni, akkor adatgyűjtésben megszámlálhatatlan az akadály”.

Aztán a történeti források fajtáira és azok jellegzetességeire fordítva a szót, kifejti, hogy a „történetírónak, miután a tárgyat érintő kútfejeket összegyűjtötte, azt kell kinyomozni: igaz-e mind, mi tárgyára nézve kútfejekben mondatik vagy nem”. Végül a tudományos igazság éthosza mellett foglal állást: „a történetíró fő kötelessége: igazságnyomozás, igazságírás”⁶.

A fentiekből is kitűnik, hogy Nagyajtai Kovács István milyen nagy hangsúlyt helyezett tevékenységében a történeti forrástan kérdéseire. Ezen a téren éppen úgy a Pray György-féle kritikai történeti iskola tanítványa volt, mint erdélyi kortársai, ide értve kiemelkedő munkatársát, Kemény Józsefet is.

Egyébként ők ketten valószínű már korábban, a forrásgyűjtés során kapcsolatba kerültek egymással, de szorossá ez csak a *Nemzeti Társalkodó*ban való együttműködésük idején vált. Ekkor érlelődött meg közös tervük egy erdélyi forráskiadvány-sorozat elindításáról.

A forráskiadás időszerűségéről, a külföldi példák mellett, különösen Fejér György *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* című nagy gyűjteményének első kötete megjelenése (1829) győzte meg őket, s nem utolsósorban egyéni tapasztalataik sarkallták erre. Mindketten Erdély összefoglaló történetét szerették volna megírni, amit viszont csak megfelelő forrásfeltárás és kiadás után véltek elérhetőnek. A forrássorozat tervét s a munka során felmerült kérdéseket az 1836-ban kezdődött levelezésük, a *Nemzeti Társalkodó*ban írt tájékoztatók, valamint a kötetek bevezetője tükrében ismerjük meg.

1836. november 2-án írt levelében Nagyajtai Kovács István felvázolja a sorozat eredeti tervét s annak módosított változatát. „Tervünk ugyan is némiképpen úgy vala megállapítva — írta —, hogy Históriánk 1. darabjában kisebb egykorú történetírókból sat. adjunk egy közönséges nézetet, ismeretet az egész XVI. és XVII. századokról, s a következő darabokban aztán közöljük bővebben és környülállásosabban az említett két század történetét. Most azt tartván jobbnak, hogy az 1. darabban csak a XVI-ik századbeli legrégebb történetírókat adjuk, és a következő darabokban közöljük aztán a későbbi időkben élt írók munkáit. Így elég időnk lenne minden időszakból a legjobb történetírók dolgozatait, jegyzeteit felkeresni s közölni.”⁷ Várja Kemény Józsefet Kolozsvárra, mert „ezek mind csak gondolatok, s mint lesz legjobb azokat létesíteni, csak akkor határozthatatik el végképpen, mikor Nagyságod bójó Kolozsvárra”. Itt közös megegyezéssel a módosítás mellett döntöttek, s ezután mindaddig, amíg bíztak a sorozat kiadási lehetőségében, erejük s idejük nagy részét ennek az ügynek a megvalósítására fordították.

Együttműködésük a köztük lévő különbség ellenére is példás volt, s az erdélyi historiográfia szempontjából nagyon hasznos is. Kemény József nyilvánvalóan nagyobb mértékben járult hozzá a kötetek anyagának összegyűjtéséhez, Kovács István viszont a szerkesztés munkájából vállalt többet magára, s ő írta kettőjük nevében az előszókat és a

⁶ Uo.

⁷ Kemény Józsefnek az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába került gyűjteménye, a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtára őrizetében. (Továbbiakban: Kemény József gyűjteménye.) Kovács István levelei, 1836. november 2.

magyarázó jegyzeteket.⁸ Az öt kötetre tervezett sorozatból évente egy kötetet szerettek volna kiadni, „melyek tartalmuknál fogva egymással összefüggésben levén, együvé szerkesztve mintegy egészet alkossanak, s az egész, hiányzó históriáknak helyettese, surrogátuma legyen”. A szerkesztés egy másik alapelve az volt, hogy lehetőleg eredeti forrásokat közöljenek, csakhogy ezt az elvet nem tudták teljesen megvalósítani, mert az eredeti iratok egy részét nem sikerült megszerezni, másokat a tulajdonosok önzése zárt el előlük. Kénytelenek voltak tehát másolatok alapján is közölni, mindazonáltal csak olyan példányokat használtak fel, „melyeknek tartalmát szoros kritikai szabályok szerinti megvizsgálás után hiteleseknek” találták.⁹

A sorozat első kötete 1837-ben jelent meg *Erdélyország történetei tára* címmel, tehát az elképzelésekhez viszonyítva (Erdélyi históriai tár; zsebkönyv) megváltozott formában. Összesen harminchat, 1540 és 1600 közt keletkezett naplót, emlékiratot, levelet, országgyűlési végzést tartalmaz, köztük néhány igen értékes forrást (Mindszenti Gábor naplója, Gálfi János önéletírása, Csikszentkirályi Bors János krónikája, nyomtatásban korábban meg nem jelent törvények és egyebek).

A múltja iránt mindinkább érdeklődő reformkori társadalom kedvezően fogadta a kötetet, és ennek hatását még az az akadémikus vélemény sem tudta lerontani, amely a *Figyelmezőben* jelent meg Walther László akadémiai tag tollából.¹⁰ Walther kritikai megjegyzéseinek nagy részét egyébként Kovács István a Nemzeti Társalkodóban megcáfolta.

Ha nem is az eredetileg elgondolt ütemben, de azért a második kötet is gyorsan elkészült. Kovács István 1839. május 16-i levelében arról értesítette Kemény Józsefet, hogy „tárunk második kötetének nálam levő része készen áll sajtó alá: Borsos Tamás életét, sőt az előbeszédet is megírtam s nincs egyéb hátra, hanem hogy Nagyságod is az e kötetbe iktatandó adatokat béküldje és az egész összeszerkesztetvén cenzúra alá bocsáttassák”. Kéri, küldje be a másolatokkal együtt az eredeti példányokat is.¹¹

A második kötet anyaga rövidesen a cenzorhoz kerül, de hiába fogadta azt el Kovács Miklós püspök, az Udvari Kancellária felkérte Bécsbe, s hat évig tartotta vissza. Végre 1845-ben a második kötet is elhagyta a sajtót.

Az *Erdélyország történetei tára* második kötete is a már ismertetett szerkesztési elvek szerint, tehát a forráskritika alapján készült. 1556—1613 közt keletkezett harminc történeti forrást foglal magában, közülük nyolcat már korábban kiadtak, a többi ekkor jelent meg először.¹²

A régtől várt kiadvány példányai hamar gazdára találtak, ami arra buzdította Stein János könyvkiadót, hogy az első kötetet is újra kinyomassa. Sajnos a mostoha körülmények miatt a tervezett további kötetek sohasem készültek el, ezért a két napvilágot látott kötet alapján kell értékelnünk ezt a vállalkozást.

Kemény József és Kovács István forrásközlésének a jelentőségét mindenekelőtt abban látjuk, hogy általuk kutatók és érdeklődők számára lehetővé vált az erdélyi fejedelmi kor nagy részének tanulmányozása, illetőleg a vele való ismerkedés. A tudományos kritika és

⁸ Kemény József levelei Nagyajtai Kovács Istvánhoz. Élet és Irodalom 1884. 285—286. Közli: Boros György.

⁹ Nemzeti Társalkodó 1838. I. félév, 24. sz. 186.

¹⁰ Walther László akadémiai tag a Figyelmező 1837. évi 24. számában közölte bírálatát. — Nagyajtai Kovács István válaszáat I. Nemzeti Társalkodó 1837. II. félév, 7. sz. 97—128.; 8. sz. 114.; 1838. I. félév, 24., 186.

¹¹ Kemény József gyűjteménye. Nagyajtai Kovács István levele 1839. május 16.

¹² Erdélyország Történetei Tára II. Előszavak. V.

forrásközlés terén pedig alighanem az erdélyi magyar historiográfia első maradandó, lényegében ma is használható forrásközlését kell látnunk benne. Az érdem osztatlanul és oszthatatlanul mind a két szerkesztőé, még akkor is, ha Kovács Istvánról az utókor néha megfélekedett s ma is megfélekedzik. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ezt a forráskiadást Kemény József gyűjteménye nélkül el sem lehetett volna képzelni.

Ha célul a magyar nyelvű történetírás fejlesztését tűzték ki, úgy ennek az ügynek kitűnő szolgálatot tettek, különösen Mindszenti Gábor, Borsos Tamás és több más szerző szép, világos nyelven írt krónikájának, valamint számos tömör stílusban fogalmazott levélnek közkinccsé tétele révén. Ami a közlések tudományos színvonalát és a kiadványok hasznosságát illeti, Szilágyi Sándor jellemzését ma is helytállóan találjuk. „S meg kell vallanunk — írta Szilágyi 1876-ban —, jobb szerkezetű, correctebb gyűjtemény, mely tudósok, írók, nagy közönség igényét minden tekintetben annyira kielégíteni tudta volna, azóta [ti. Kemény József és Kovács István kiadványa óta] sem sok látott napvilágot.”¹³

A két kútfőkötet megjelenése közt (1837, 1845) Nagyajtai Kovács István többek között Kolozsvár műemlékeit tanulmányozta. Szakszerűen számba vette a feliratokat, címereket és más történeti emlékeket, és eredményeiről a Nemzeti Társalkodó 1840. és 1841. évi folyamában számolt be *Vándorlások Kolozsvár várfalai körül* címmel. A város terjeszkedése által veszélyeztetett, később nagyrészt meg is semmisült várfalak és kapuk tanulmányozása és leírása akkor időszerű feladat volt. Mivel tartalma mellett maga a forma is figyelmet érdemel, részletesebben kell ismertetnünk.

A kezdeményezés Paget Jánostól, ettől az erdélyivé vált angol arisztokratától származott, aki meglepő fogékonyságot tanúsított Erdély története iránt, s ezt Kovács István érdemesnek tartotta arra, hogy Kemény Józseffel közölje. „Paget most már szorgalmasan tanul magyarul — tőlem; ha nálunk maradand, hazánk históriája sokat nyerend benne; néha beszélgetünk egymással egy hazai históriai egyesület összealkotásáról, amiről Nagyságoddal is sokszor beszélgettünk.”¹⁴

Mivel Kolozsvár várfalairól id. Pataki István, Péter Pál, Gyergyai Pál és Füzéri György *Descriptio civitatis Claudiopolis* címmel már 1734-ben összeállítottak egy alapos ismertetőt, természetesen nem számíthattak sok új felfedezésre; céljuk ehelyett az volt, hogy a munka által „némi hiányokat kipótolhatunk, hibákat megigazíthatunk, tévelygéseket megcáfolhatunk és új ismereteket terjeszthetünk.”¹⁵

A várfalak helyszíni kutatását 1840 májusában kezdték meg a Monostorkaputól a Híd utcai kapuig terjedő szakaszon. Mintaszerűen lejegyezték és lerajzoltak minden arra érdemes feliratot, címert, építészeti emléket. Az anyagot Kovács István tette közzé, és értékelésre is vállalkozott. Felhívta például a figyelmet arra, hogy milyen vitát lehet eldönteni Báthory Kristóf emléktáblája segítségével, amelyen a fejedelmi és vajdai cím egyaránt szerepel, cáfolatául azoknak, akik tagadták, hogy Erdély fejedelmi méltóságát is viselte volna.

A várfalakon feltárt címerek alkalmat adtak Kovács Istvánnak arra, hogy a heraldika, ahogy ő írta: a „címertudomány” helyzetére is kitérjen. Tehette ezt azért is, mert nagy hozzáértéssel értelmezte a címerek jelképrendszerét. Az éremtan és a diplomatika felkarolásának a szükségességét is felvetette, mert nélkülük nem oszlathatók el a történelemhez kapcsolt mendemondák; illetőleg segítségükkel a feltárt feliratok s más

¹³ Szilágyi: *i.m.* 12.

¹⁴ Kemény József gyűjteménye. Nagyajtai Kovács István levelei, 1840. március 3.

¹⁵ Nemzeti Társalkodó 1840. II. félév, 6. sz. 41. A *Descriptio* magyar fordítása: Markos Albert: *Kolozsvár leírása 1734-ből*. Kv. 1944.

leletek „történelmi tanulmányoknak” lehetnek helyesen értelmezett kútfői.¹⁶ A sírfeliratokból máris XVI—XVII. századi temetők voltára tudott következtetni a Magyarkaputól a Középkapuig, a Tordakaputól a Szén utcai kiskapuig, onnan a Monostorkapuig tartó külső falak mellett. A temetőhelyek keletkezését az említett szakaszokon levő kettős fal tette lehetővé. Írása befejező részében a városfalak jövőjének kérdéséről töpreng: „Azonban, ha csakugyan enyészniük kell is minden kolozsvári várfalak, tornyok és bástyáknak, kérдем: vajon enyészék-e azoknak emlékezete is? — Ezt úgy hiszem a kolozsváriak közül senki sem akarja; következésképpen azt sem akarhatja, hogy az adatok, amelyek amaz emlékezetet fenntartják, elpusztuljanak. [...] Őszve kellene tehát azokat mint nemcsak Kolozsvárra, hanem graphikai, heraldikai és történelmi tekintetben egész hazánkra nézve nevezetes ritkaságokat mind gyűjteni s illő helyen gondosan tartani. Ilyesmit a XIX. században lehetetlen egy ország fővárosától nem kívánni; és Kolozsvár Erdélyország fővárosának tartatik.”¹⁷ Nemcsak a múlt iránti kegyelet érzését bizonyítják a fenti sorok, de a történetkutatónak a kútfők iránti felelősségérzését is.

A történelmi emlékek helyzetéről abban az időben Kemény József mellett Nagyajtai Kovács Istvánnak volt a kortársak közül átfogó képe. Ő ugyanis egyedül vagy Kemény József társaságában kutatói célokkal és megfelelő felkészültséggel járta be a történelmi nevezetességű helyeket Erdélyben. A kézirati hagyatékából bőven idézhető bizonyító forrás. Éppen a történelmi emlékek megóvásáért való töprengései s természetesen a közismert példák vezették el a nemzetimúzeum-alapítás gondolatához. 1842 januárjában tanulmányt tett közzé Kolozsvárt *Az erdélyi magyar nemzeti Museum ügyében* címmel, s benne Széchenyi szellemében vázolta fel a múzeum szükségességét éppen a történelmi emlékek megmentése, valamint a műveltség terjesztése szempontjából. Ez a gondolatgazdag fejtegetés szervesen illeszkedik be irodalmi munkásságába, és mintegy elméleti előkészítése annak, hogy Kemény József és Kemény Sámuel 1841 februárjában tett felajánlásából valóban megszülethessen az Erdélyi Nemzeti Múzeum. A múzeumszervezés terén is szorosan együttműködött egyébként Kemény Józseffel, majd ennek 1855-ben bekövetkezett halála után Mikó Imrével.

Először a múzeualapításhoz vezető első lépéseket vázolja fel. Kemény József már 1837-ben hangoztatta, hogy könyvtárát közcélokra szánja, majd 1841-ben Kemény Sámuellel nyilvánosan felajánlotta gyűjteményét a létesítendő múzeumnak. Ezt tette gróf Gyulai Lajos is. A múzeum szükségességét általános keretben tárja fel: a nemzetek gyorsan haladnak, de az erdélyiek inkább csak vesztegelnek. Tévednek azok, akik a nemzeti múzeum létesítését „luxus”-nak tartják. Ahogy színházra szüksége volt Kolozsvárnak, úgy kellene más intézmények is, nevezetesen Nemzeti Múzeum.

A múzeum sajátos feladata az lenne, hogy Erdély népei történetének megismerését előmozdítsa. Ennek érdekében oklevél-, kézirat-, könyv-, folyóirat-, hírlap- és képgyűjteményt kell létesíteni, de nem nélkülözhető az állattani, növény- és ásványtani tár sem.¹⁸ Igaz, hogy már három nagy könyvtára van Erdélynek: Nagyszebenben a Brukenthal Sámuel, Gyulafehérváron a Batthyány Ignác, Marosvásárhelyen pedig a Teleki Sámuel alapította könyvtár, de szakszerűsége tekintetében Kemény József gyűjteménye ezeket fölülmúlja s az erdélyi múzeum alapját alkothatja.

¹⁶ Uo. 9. sz. 7.

¹⁷ Uo. 10. sz. 76.

¹⁸ *Az erdélyi magyar Nemzeti Museum ügyében*. Kv. 1842. 19.

Nagyajtai Kovács István fejtegetése szerint Kolozsvár mint Erdély fővárosa, amennyiben ilyen múzeum központja is lesz, nemcsak a kebelében lakók s tanulók számára nyújt majd a jelenleginél jobb művelődési lehetőséget, hanem az erdélyieknek is, hiszen „Kolozsvár a hazával, e haza Kolozsvárral számtalan utakon közlekedésben van”¹⁹. Végül kifejti, hogy a múzeum a történeti emlékeknek, forrásoknak biztos őrzője lesz, s a gyűjtemények nem jutnak majd olyan sorsra, mint a Benkő Józsefé és másoké, amelyek széthullottak, vagy egy részük „kivitetett Bécsbe”.

Logikusan felépített eszmefuttatásában áldozatra s munkára hívja fel az erdélyi magyarságot a „múzeumalapítás” érdekében.²⁰

Kovács István történetírói munkássága érdeklődést, sőt elismerést váltott ki szakmai körökben. Ennek nyomán 1845-ben a Magyar Tudós Társaság történeti osztályának tagjává választották. Hírneve s eddigi tevékenysége alapján a történetkedvelő közönség ekkor már összefoglaló műveket várt tőle, nevezetesen Erdély és a székelység összefoglaló történetét. Számára belső feszültséget okozott az a körülmény, hogy időközben az a fiatalabb nemzedék, amely nem kis részben az ő hatása alatt kezdett történelemmel foglalkozni, s amelynek a *Nemzeti Társalkodó*ban közlési lehetőséget ő biztosított, egyre bátrabban nyúlt nagy témákhoz. Nagyajtai Kovács István maga is érezte, hogy szükség van történeti szintézisekre. Ennek a belső kényszernek s a közvélemény már-már idegesítő elvárásának engedve végül is 1847-ben hozzáfogott Erdély történetének írásához. Ezt a kísérletét szakította félbe az 1848-as forradalom kitörése.

Nagyajtai Kovács István nem volt forradalmáralkat, s nemzete boldogulását, céljainak elérését nem a forradalom, hanem a békés haladás által vélte elérhetőnek. Reformkori állásfoglalása ezt már meggyőzően bebizonyította. A gyökeresen más alternatívákat felvető forradalom és szabadságharc forgatagába nem kapcsolódott bele erőteljesebben. Teljesen azonban nem utasította el az együttműködést. Szentiváni Károly kormánybiztos felkérésére elkészítette a kincstári uradalmak történeti leírását. A forradalom és szabadságharc utolsó heteiben Bockó Dániel kormánybiztos a Kolozsvárt működő feljebbviteli törvényszék bírójává nevezte ki, de csak néhány ülésén vehetett részt a közbejött cári beavatkozás miatt.²¹

A szabadságharc elnyomása után az abszolutista kormányzat megpróbálta az ellenforradalom szolgálatába vonni, amennyiben egy Kolozsvárt tervezett félhivatalos kormánylap szerkesztői állását kínálták fel, illetőleg arra szólították fel, hogy Erdélynek Habsburg-szemponútú históriáját írja meg. Mindkét ajánlatot elutasította. Csak szakmai területén volt hajlandó működni: 1850-ben a rettegi kerületben a törvényhatósági levéltárak rendezését irányította, majd úrbéri törvényszéki bíró volt, 1861-től a királyi törvényszék ülnökévé nevezték ki.

1848—1849 alapvető változásokat okozott Erdély fejlődésében: a jobbágység eltörlésével és a polgári alkotmány kinyilatkoztatásával véget vetett a feudális rendszernek, szabaddá téve az utat a tőkés fejlődés előtt, bár a feudális struktúra számos elemét fenntartva, a haladás üteme igen mérsékelt volt.

A változott politikai feltételek között a történetírást bizonyos kettősség jellemezte: folytatni kellett a reformkori kezdeményezések megszakadt fonalát, de új elvárásoknak is eleget kellett tenni.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Emlékjegyzetek. L. Márkos Albert: *Nagyajtai Kovács István. = Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére 1859—1909.* (Szerk. Erdélyi Pál). Kv. 1909—1942. 152.

Az abszolutizmus első éveiben Kovács Istvánnak nehéz hivatali munkája mellett kevés lehetősége volt történelemmel foglalkozni. Megszakadtak a Kemény Józseffel való kapcsolatai is; csak 1854-ben kezdtek ismét leveleket váltani, de ezekben szót sem ejtenek Erdély történetéről. Egyébként Kemény Józsefet betegsége akadályozta abban, hogy történetkutatással a tőle megszokott lendülettel foglalkozzon.

Közben az erdélyi történetírásnak új kezdeményezője, vezéralakja tűnt fel hídvégi gróf Mikó Imre személyében, aki éppen Kovács Istvánt kérte fel első számú tanácsadójául és munkatársául. Mikó Imre tervét és ajánlatát az 1854. december 5-én Kolozsvárt kelt levelében fejtette ki.

Mivel nemzetének hasznára szeretne lenni — írta —, arra az elhatározásra jutott, hogy a székelység történetének megírására 300 arany díjat tűz ki, s emellett olyan forráskiadványt indít, amely alapjául szolgál majd Erdély összefoglaló történetének. Mielőtt elképzelését nyilvánosságra hozná, szeretné tudni Kovács István véleményét. Mikó Imre nyomatékosan hangsúlyozza: alapos művek létrejöttét akarja előmozdítani. Szívesen megváltoztatná elhatározását a pályadíj kiírásáról, ha Nagyajtai Kovács István elvállalná „e munkát, melyre egyébiránt is senki a két hazában annyira hivatva nincs”, mint ő, hiszen Kemény József nem fog a pályázaton részt venni. Emellett a forráskiadvánnyal kapcsolatban Mikó Imre Kovács István erkölcsi és gyakorlati támogatására számít.²²

Kovács István számára Mikó Imre felléptével ismét megnyílt a történetírói pálya. Élte-e lehetőséggel?

1854. december 20-án írt levelében örömét fejezte ki afelett, hogy Mikó Imre felkarolta a történetírás ügyét, a következő levelében pedig a történelem fontosságát ő is hangsúlyozza. „Soha nem volt nemzetünk ily csüggedt állapotban, mint most” — írta Kovács István, majd kifejtette, hogy a történelemből reményt lehet meríteni a jövőre. S mivel Mikó Imre szilárd elhatározottsággal közös munkálkodásra, tettekre buzdít, ezt a maga részéről elősegíteni kötelességének tartja.²³

Mikó Imre tervének gyakorlati kérdéseivel kapcsolatban Kovács István fenntartásainak is kifejezést adott, s ennek során végső soron visszatért ahhoz a kétkedő, kritikus álláspontjához, amelyet korábban már kifejezett. Abból indul ki, hogy Mikó Imre olyan székely történet tervét jelentette be, amely megírása esetén „mind a hazai, mind az európai közvéleménynek helyes fogalmat adjon; egyszersmind pedig a székely történet olvasóinak és íróinak jövőjére nézve is bizonyos tájékozási pontokat és irányt mutasson ki”²⁴. Csakhogy Kovács István szerint kétes: „vajon a székely históriának éppen legnevezetesebb pontjára — például a nemzet eredetére nézve — közvéleményt alapítható elegendő adatok valaha hozathatnak-e napfényre minden bűvarkodás és áldozatkészség mellett is”. Szerinte a kívánt adatok nagyrészt Erdélyben szerteséjjel hevernek, következésképp feltárásuk hosszadalmas munkát igényel. Kovács István pályadíj kiírását nem javasolja. A forráskiadványt viszont annál inkább.

Mikó Imre többet várt Erdély hírneves történetírójától, annak jegyében fogant további levelezése is. Biztatta a közreműködésre, s kérte, ne hagyják abba a levélváltást, mert számára ez is hasznos. Elfogadva Kovács István érveit, nem írta ki a pályadíjat.

²² Mikó Imre levélmásolati könyvei. Mikó cs. lvt az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában, a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár őrizetében. Ms 3567. sz.

²³ Uo.

²⁴ Uo. 3. sz.

Talán nem felesleges feltenni a kérdést: mi állt Kovács István tartózkodó magatartásának háttérében?

Véleményünk szerint érezte, hogy az 1848 utáni új körülmények közt, amikor a fiatal történészek már felléptek, nem tud az elvárásoknak eleget tevő összefoglaló történelmet írni. Csak utalni szeretnénk rá, hogy Kővári László 1852-ben könyvet jelentetett meg Pesten *Erdély régiségei* s egy évre rá Kolozsvárt *Erdély ritkaságai* címmel; Temesváron Pesti Frigyes a társadalomtörténet jegyében jelentős történetírói vállalkozásba kezdett, mintegy jelezve a romantikus történetírás válságát s az adatfeltáró iskolák alkonyát is.²⁵ Kovács István egyéni válságát másrészt talán az okozta, hogy szemléletében híve maradt annak a konzervatív-liberális ideológiának, amely Kemény József vagy Mikó, Imre felfogását is jellemezte, s bár nem állt nemesi-nagybirtokosi osztályállásponton, hanem a népi romantikához kapcsolódott, ez nem volt elegendő a teljes szemléleti újjátáshoz. Egészében véve Mikó Imréhez intézett leveleiből kétségtelenül kicsendül az a gondolat, hogy visszavonul a történetírás mezejéről.

Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy a Mikó Imre szerkesztésében megjelenő *Erdélyi történelmi adatok* című forráskiadványban ne közöljön. Az első kötetben (Kv. 1855) a székely nemek és ágak 1545—1548. évi marosszéki lajstromát tette közzé, továbbá I. Rákóczi Györgynek egy olyan kiváltságlevelét, amely szerinte azt bizonyítja, hogy a Székelyföldön királyi jog nem létezett. Egyébként később erre még visszatért, s kéziratot tanulmányában is arra a következtetésre jutott, hogy 1562 előtt a Székelyföldön „székely örökség volt minden darab föld”, s a király itt adományozási jogot nem gyakorolhatott. Előfordult ugyan adományozás ez előtt is, de jogtalanul, s ezért később érvényteleníteni kellett azokat.²⁶

Élete utolsó éveiben szülőfalujában írta meg a székelykeresztúri gimnázium történetét, s *Emlékjegyzetei* is ekkor keletkeztek. Ezek hű foglalatát adják gyermekkorának és tanulóéveinek, valamint hivatali működésének, politikai állásfoglalásának, s értékes jegyzeteket tartalmaznak kortársairól is, de lapjain történetírói tevékenységéről jóformán szó sem esik.

Késői munkái teljesebbé tették életművét, de ez még így is bizonyos hiányérzetet kelt a mai kutatóban. S ha az 1872-ben bekövetkezett halálakor s a következő években elhangzott kortársi méltatások mégis elismeréssel szólnak róla, annak az volt az oka, hogy Nagyajtai Kovács Istvánt az erdélyi magyar tudományos történetírás egyik megalapítójának tartották. „Ő mint úttörő — írta Szilágyi Sándor — nehéz időkben nevezetes szolgálatot tett a hazai történetírásnak — s ez fogja emlékét fenntartani.”²⁷

Életművének fontos alkotóelemét képezi kézirati hagyatéka is. Ez 46 kötetre rúg, melyet annak idején gazdag könyvtárával együtt egyháza központi gyűjteményére, a Kolozsvári Unitárius Kollégiumra hagyományozott.

Kézirati hagyatékának túlnyomó része okmánymásolatokból áll. De a másolatok közt értékes jegyzetek, tanulmányok is találhatók. Kéziratban maradt tanulmányai közül a székely-hun rokonságról szóló, *A székelyek, avarok, gepidák, hunok, rómaiak* című értekezése ma inkább mint a kérdés historikumának dokumentuma tarthat számot érdeklődésre. Diáriumai, úti jegyzetei viszont kordokumentum-jellegüknel fogva

²⁵ Benkó Samu: *Temesvár tudós fia: Pesti Frigyes. = A helyzettudat változásai*. Bukarest 1977. 280—305. — Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történetészlelet a magyar történetírásban*. I. 1977. 195, 215, 284. II. 293.

²⁶ UnitKtár. MsU. 1179/VIII.

²⁷ Szilágyi: *i.m.* 3.

adatgazdagságuk által is figyelmet érdemelnek.²⁸ A világlátásra nagyon tudatosan készülő Bölöni Farkas Sándorról írt jegyzete érdekes adalék.²⁹

Írásban megjelent dolgozatai, értekezései, ismertetői műfajuk szerint eléggé széles kutatómezőben helyezkednek el: a székely eredetkérdéstől az ipar és kereskedelem XVIII. századi történetéig terjednek ezek határai. Közölt nagyobb írásainak száma az Akadémiai Almanach szerint 17.³⁰

Az előbbieken Nagyajtai Kovács István történetkutatói tevékenységét és hagyatékát, irodalmi örökségét igyekeztünk felvázolni. Az a szándék vezetett, hogy kijelöljük helyét az erdélyi magyar történetírás fejlődésében, s arra az eredményre jutottunk, hogy neki több téren az úttörés nehéz szerepét kellett vállalnia. S mivel tehetsége s felkészültsége alkalmassá tette rá, Kovács István Kemény József mellett nemcsak úttörő, de alapozó munkát is végzett a magyar nyelvű forráskritika, forráskiadás és történeti kritika műfajában. Ugyanakkor a történeti valóság, a múlt emlékeinek ápolása, tisztelete terén is van mit köszönjünk munkásságának. Már önmagában is sokatmondó tény, hogy korának két kiemelkedő történetírói egyénisége, Kemény József és Mikó Imre igénybe vette szaktudását, kikérte tanácsát, ha olyan kérdéshez nyúlt, amely történetírásunk szélesebb mezejét érintette. Az erdélyi magyar történetírásnak tehát szüksége volt Nagyajtai Kovács István működésére, de mindenfajta együttműködés közepette is egyéniség maradt maga is, saját elképzelésekkel és egyéni kezdeményezésekkel.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy a XIX. század első felében Nagyajtai Kovács István volt az első jelentős történetíró, aki Kemény Józseffel előbbre vitte az erdélyi magyar tudományos történetírást. Továbbá, a magyar nyelvű történetírás létrehozásában elvégezte azt a feladatot, amelyet a kor rótt ki. Mindezek által munkássága összekötő kapocs volt a XVIII. századi erdélyi történetírás és a XIX. század második felének historiográfiája között. Az a fiatal történész-nemzedék, amelynek neves alakjai közt Jakab Elek és Kővári László volt a legismertebb, Szilágyi Sándor szavai szerint Nagyajtai Kovács István hatása alatt kezdett fejlődni. Szilágyi Sándor állításának hitelét csak növeli az a körülmény, hogy önmagát is e nemzedék tagjának vallotta.

²⁸ UnitKtár. MsU. 1179/XXIX.

²⁹ Uo. 1179/VII.

³⁰ *Magyar Tudományos Akadémiai Almanach*. Pest 1879. 260—265.